

УДК 811.161.2
ББК 81.05 (2Ук)

Оксана Новіцька

СТРУКТУРУВАННЯ ПОБУТОВОЇ ЛЕКСИКИ ПІДГАСЧЧИНИ (на матеріалі назв одягу і взуття, їжі, кухонного начиння, господарських приміщень)

У статті подано характеристику основних принципів дослідження побутової лексики Підгаєччини. На основі семантичних опозицій, диференційних ознак, способів номінації та ареалогії, тематичні групи назв одягу та взуття, їжі, кухонного начиння і господарських приміщень, побутову лексику об'єднано в ряд лексико-семантичних груп.

Ключові слова: *говірка Підгаєччини, тематична група, лексико-семантична група, побутова лексика.*

Як відомо, справжнє багатство мови криється в її підґрунті, народному й історичному словникові [1, 10-11], адже діалектна лексика в певній своїй частині здатна зберігати елементи глибокої давнини, незважаючи на те, що в іншій вона реагує на будь-які зміни в житті мовців [7, 249].

Добре вивчення української мови завжди залежить від глибини нашого знання живої народної мови, тобто, досліди живої мови – найцінніше джерело для вивчення української мови. Дослідження живої мови дають нам цінний матеріал, подають не тільки звуковий опис її стану, але й матеріал про її долю, – про її розвиток, зміни, чужі впливи, значення і походження слів. Тому записи живої мови завжди мали й тепер мають першорядне значення для цілої науки мовознавства [9, 152].

Лексика народних говорів як об'єкт дослідження зберігає багатий фактичний матеріал не лише для лінгвістики, а й для історії, археології, етнографії, що й привертає до себе увагу дослідників. У сучасних умовах, коли відбувається відродження мови українського народу, прийшов час глибокого різноаспектного вивчення лексики побуту, праці, духовного життя діалектоносіїв різних регіонів, яке, крім інших завдань, має на меті збереження діалектної лексики як свідчення історії культури народу [4, 1].

Серед недостатньо досліджених в історичному та мовознавчому аспектах тематичних груп української лексики, особливий інтерес становить побутова лексика, яка у словниковому складі української мови, посідає помітне місце.

Вивченню побутової лексики присвячено багато праць. Перші дослідження зазначеної лексики мають здебільшого етнографічно-географічний та історичний характер. Сюди можна віднести праці відомих етнографів Д. Зеленіна, Г. Маслової, К. Матейко, Х. Вовка, В. Зайченка, Г. Стельмашук, Т. Ніколаєвої, М. Маркевича, К. Полянської, О. Тищенко, П. Чубинського, Т. Гонтар та інших.

Упродовж останніх десятиліть побутова лексика стала об'єктом вивчення для багатьох лінгвістів. Дослідження багатьох тематичних груп побутової лексики дає нову цінну інформацію, що розширює емпіричну базу української діалектології. Цінним джерелом для вивчення побутової

лексики стали наукові роботи Й. Дзендзелівського, Г. Войтів, Г. Миронової, Н. Клименко, М. Худаша, В. Горобця, Н. Пашкової, О. М. та М. В. Никончуків, З. Бичка, Еріки Гоци, М. Кривчанської, Л. Спанатія, О. Коваленка, Л. Анісімової, Є. Турчинова, З. Ганудель та інших.

Мета пропонованої статті – змодельовати структуру побутової лексики Підгаєччини за тематичними й лексико-семантичними параметрами.

Матеріал дослідження представлений польовими записами, зібраними протягом 2009-2011 рр. за питальником Й. О. Дзендзелівського у 32 населених пунктах Підгаєцького району (сmt. Підгайці, села: Сільце, Вербів, Угринів, Старе Місто, Мужилів, Мирне, Рудники, Литвинів, Носів, Завалів, Боків, Шумляни, Новосілка, Білокриниця, Голгоча, Гнильче, Лиса, Юстинівка, Бронгалівка, Михайлівка, Поплави, Вага, Яблунівка, Загайці, Затурин, Середне, Червень, Голендра, Степове, Сонячне, Мозолівка).

Предметом дослідження є побутова лексика говірок Підгаєччини з погляду її структурно-системної організації.

Побутові назви позначають реалії, які здавна репрезентують матеріальну культуру українців, тому лексика народного побуту цілком обґрунтовано стала предметом дослідження як стійке утворення в складі національної мови.

Багатство лексики народних говірок, різноманітність мотивів номінації, збереження у словниковому складі народної мови одиниць, відмінних за генетичною й часовою віднесеністю, – усе це актуалізує дослідження складу, закономірностей системної організації, особливостей функціонування лексики говірок на одному синхронному зрізі і в часі [1, 3].

Дослідження діалектної лексики є одним із найбільш актуальних завдань сучасного мовознавства. У сучасній лінгвістичній практиці до конкретних лексико-семантичних описів побутової лексики активно застосовується її структурування за лексико-семантичними, тематичними групами. Вивчення джерельних мовних матеріалів минулого, що сприяють відродженню історичної пам'яті українського народу, особливо активізувалося в останні десятиліття. У цій галузі зроблено вже чимало, описано, зокрема, в діахронному плані різні тематичні групи української побутової лексики.

Тематичні й лексико-семантичні групи лексики є основними типами лексико-семантичних систем. Тематична група лексики – це історично сформоване структурно-семантичне ціле, в яке можуть входити лексико-семантичні групи на правах сегментів єдиної системи [6, 13].

Тематичний склад підгаєцької діалектної лексики надзвичайно багатий, і різноманітний як у кількісному, так і в якісному планах. Тут мається на увазі по-перше, словниковий склад говору і, по-друге, його семантичні мікрополя, що утворюються значеннями лексем.

Уся досліджена побутова лексика Підгаєччини групується у більшій тематичній групі, які, в свою чергу, розпадаються на менші об'єднання – лексико-семантичні групи.

На особливу увагу заслуговують такі тематичні групи, як: “назви одягу і взуття”, “назви їжі”, “назви кухонного начиння”, “назви господарських приміщень”.

Кожна із тематичних груп має складну внутрішню структуру: у їх складі менші лексико-семантичні парадигми об'єднуються на підставі спільності семантики. Для всіх вище зазначених ЛТГ однією з інтегральних ознак є наявність регулярних опозицій сем, що формуються багатьма типовими диференційними ознаками [4, 16].

Дослідження побутової лексики здійснюється на рівні *лексема – семема*. Виділено ті частини опорної моделі, яка має в говірці різне членування. Групи слів, що відповідають опорній моделі, вважаються лексико-семантичними парадигмами. Семантичний бік лексеми – семему – формують семи, властиві даній семемі. “Сема – це мінімальна гранична одиниця плану змісту. Семи відображають у мові різні боки і властивості позначуваних предметів і явищ дійсності. Сема є операційною одиницею компонентного аналізу при дослідженні семантичного поля слів і лексико-семантичних варіантів слів та виявлення їх подібності і відмінності” [6, 437].

Усі комплексні одиниці класифікації й опису лексики, перебувають між собою у відношеннях послідовного включення. Найдрібнішою одиницею є лексико-семантична парадигма – набір лексем, які позначають один денотат.

У позамовному просторі лексико-семантичні групи співвідносяться з групою реалем, які об'єднуються спільністю їх властивостей і призначення. Характерною ознакою структурної цілісності досліджуваних лексико-семантичних груп є гіперо-гіпонімічні відношення компонентів, що виявляються у наявності зон семантичного синкретизму лексем, дериваційних зв'язків між елементами суміжних лексико-семантичних груп.

Тематична група назв одягу, складається з окремих лексико-семантичних груп та утворює складну і розгалужену систему, що організована опозицією структурних її елементів за диференційними ознаками [3, 74]. Це одна з найдавніших груп лексики, що пов'язана з матеріальною культурою суспільства. Для визначення семантики лексем аналізованої тематичної групи ми використовуємо лінгвістично-етнографічну наддіалектну сітку-модель.

Інтегральною ознакою сітки-моделі, виступає наявність регулярних опозицій сем типових для назв одягу: “*спосіб виготовлення*”: ‘шитий’ – ‘в'язаний’ – ‘тканий’ – ‘вишитий’; “*крій*”: ‘довгий’ – ‘короткий’ – ‘до колін’ – ‘нижче колін’ – ‘до талії’ – ‘нижче талії’ – ‘з рукавами’ – ‘без рукавів’ – ‘з коміром’ – ‘без коміра’ – ‘з капюшоном’ – ‘без капюшона’; “*матеріал*”, з якого виготовлено одяг: ‘шкіряний’ – ‘хутряний’ – ‘полотняний’ – ‘ватний’ – ‘неватний’; “*спосіб носіння*”: ‘верхній’ – ‘спідній’; “*час носіння*”: ‘весняний’ – ‘зимовий’ – ‘літній’ – ‘осінній’ – ‘від дощу’ – ‘від холоду’; “*загальноживаний*”: ‘місцевий’ – ‘сільський’ – ‘буденний’ – ‘старий’ – ‘святковий’ – ‘чоловічий’ – ‘жіночий’ – ‘дитячий’.

Назви взуття також становлять свою складну цілісність. Лексеми, що її утворюють, пов'язані тісними дериваційними і семантичними зв'язками, об'єднують спільні кореляції, що відбивають диференціацію реалій за: “*матеріалом*”: ‘шкіряне’ – ‘гумове’ – ‘суконне’; “*часом носіння*”: ‘зимове’ – ‘літнє’ – ‘весняно-осіннє’; “*за статтю*”: ‘чоловіче’ – ‘жіноче’; “*призначенням*”: ‘старе’ – ‘нове’ – ‘святкове’. Сюди ж включасмо

найменування частин взуття за «локалізацією»: ‘задня’ – ‘передня’ – ‘верхня’ – ‘нижня’.

Описуючи побутову лексику Підгаєччини за цією моделлю, народні назви одягу та взуття можна об’єднати в ряд лексико-семантичних груп:

- 1) загальні назви одягу;
- 2) назви святкового одягу;
- 3) назви старого одягу;
- 4) назви білизни;
- 5) назви головних уборів:
 - а) чоловічі;
 - б) жіночі;
- 6) назви плечового одягу:
 - а) назви верхнього одягу;
- 7) назви поясного одягу:
 - а) чоловічого;
 - б) жіночого;
- 8) назви елементів, деталей одягу;
- 9) назви взуття:
 - а) загальні назви взуття;
 - б) назви зимового взуття;
 - в) назви літнього взуття;
 - г) назви шкіряного взуття та його деталей;
 - г) назви гумового взуття.

Лексико-семантична група назв одягу складається з давніх та інноваційних номінацій, функціональне навантаження яких часто однакове. Фрагментарність опису аналізованої ТГЛ в українському діалектному континуумі детермінує необхідність системного аналізу кожної ЛСГ назв одягу, які характеризуються окремими ознаками.

Певними лексико-семантичними особливостями характеризуються назви кухонного начиння. Назви посуду – це кількісно помітний розряд лексики, який в українській літературній мові характеризується певними семантико-словотвірними особливостями. Склад цієї тематичної групи неоднорідний, а поняттєва система складна, бо ця тематична група існує на перетині інших тематичних груп (начиння, посуд виробничого призначення, знаряддя, за допомогою яких готується їжа тощо), вбираючи їх лексику, різну за кількісним і якісним складом [10, 189].

У назвах посуду Підгаєччини чітко виявляються диференційні ознаки, що на наддіалектному рівні характеризуються ланцюгом семем: “*функціональне призначення*”: ‘для води’ – ‘для молока’ – ‘для чаю’ – ‘для напоїв’ – ‘для страв’ – ‘для варіння’ – ‘для випікання’ – ‘для смаження’; “*матеріал виготовлення*”: ‘металевий’ – ‘дерев’яний’ – ‘керамічний’ – ‘скляний’; “*розмір*”: ‘великий’ – ‘малий’.

У номенклатурі назв посуду виділено різні за обсягом і структурою групи слів, об’єднані тематично і функціонально. На основі опозицій серед великої кількості тематично однорідних груп у досліджуваній лексиці ми вирізнили такі лексико-семантичні групи назв посуду:

- 1) загальні назви посуду;
- 2) назви посуду для напоїв;

- 3) назви посуду для приготування їжі:
 - а) посуд для варіння;
 - б) посуд для смаження;
 - в) посуд для випікання;
- 4) назви металевого посуду;
- 5) назви скляного посуду;
- 6) назви глиняного посуду.

Тематична група “назви їжі та напоїв”, містить невичерпну мовну, історичну та етнографічну інформацію. Вона повною мірою відображає народні соціально-економічні умови, ступінь розвитку суспільного організму й культурну спадщину поколінь. Характер харчування залежить від багатьох чинників: соціальних, історичних та природно-географічних умов, господарсько-культурної специфіки [5, 3].

Як і інші словникові об’єднання в опільському діалекті, насамперед характеризується складною іманентною структурою та багатоплановими зв’язками [11, 114]. Вона має в собі відносно автономні мікрогрупи лексики, віднесення яких до однієї тематичної групи відбувається на засадах логіко-поняттєвого характеру. До складу цієї лексики входять традиційні й інноваційні утворення, пов’язані з різними етапами розвитку матеріальної культури [2, 70].

У підгаєцькійкій говірці простежується значна кількість назв їжі для номінації одного денотата. Лексика, яка позначає їжу, неоднорідна за значеннями й диференціацією. Кожна лексема утворює свій ланцюг близьких за семантикою інгредієнтів.

Назви їжі, які побутують на Підгаєччині, становлять організовану систему, елементи якої тісно пов’язані між собою. Об’єднуючись навколо однієї гіперонімічної назви, семи перебувають у відношеннях опозиції, реалізуючи різні ДО: “*стан приготування їжі*”: ‘рідка’ – ‘смажена’ – ‘печена’ – ‘варена’ – ‘сира’; “*час споживання їжі*”: ‘обід’ – ‘ранок’ – ‘вечір’; “*види страв*”: ‘з борошна’ – ‘з молочних продуктів’ – ‘рослинна’ – ‘тваринна’.

На основі семантичних опозицій підгаєцької лексики лексико-тематичну групу “назви їжі та напоїв” моделюємо за таким рядом лексико-семантичних груп:

- 1) загальні назви їжі;
- 2) назви страв із борошна;
- 3) назви на позначення молока й молочних продуктів;
- 4) страви з рослинних продуктів;
- 5) назви страв з тваринних продуктів;
- 6) назви рідких страв.

Лексика на позначення господарських приміщень є невід’ємною складовою побутової лексики Підгаєччини. Назви господарських приміщень, як і взагалі тематичну групу побутової лексики, “можна досліджувати в кількох аспектах. По-перше, за її складом можна простежити один із шляхів архаїзації словникового складу мови у зв’язку із зникненням реалій, позначуваних певними словами. По-друге, у цій термінології зростає кількість нових найменувань” [8, 81], що дозволяє виділити й зафіксувати інноваційні елементи досліджуваної тематичної групи лексики на зазначеній території. Водночас ця лексика залишається індикатором щодо джерел

формування новожитніх говірок, зберігаючи тісні зв'язки з вихідними діалектами. Дослідженням конкретного лексичного матеріалу притаманне розмежування лексико-семантичних груп та тематичних груп лексики як основних типів лексико-семантичних систем. Під час виділення певних лексико-семантичних груп у межах досліджуваної тематичної групи було взято до уваги насамперед основні опозиції та призначення реалії, які становлять основу логіку-предметного членування тематичних груп лексики назв господарських приміщень.

Тематична група лексики "назв господарських приміщень" має складну внутрішню структуру. Її складовими є лексико-семантичні групи, компоненти які об'єднані на підставі спільної семантики лексем належних до розглядуваної тематичної групи, Інструментом для виявлення семантики лексем послужила лінгво-етнічна наддіалектна сітка-модель: приміщення для тварин (корів, коней, овець, кіз, свиней, птиці), приміщення для зберігання продуктів харчування (овочів, фруктів, консервованих і засолених продуктів), приміщення для зберігання зерна (пшениці, вівса, ячменю, кукурудзи), приміщення для зберігання соломи, приміщення для зберігання снопів. Усі назви протиставляються багатьма диференційними ознаками: "матеріал для побудови": 'цегла', – 'камінь', – 'дерево'; "призначення приміщень": 'для корів' – 'для птиці' – 'для овець' – 'для коней' – 'для зберігання продуктів харчування' – 'для зберігання зерна' – 'для зберігання соломи, сіна, снопів' – 'для зберігання кукурудзи'; "часом використання": 'літні' – 'зимові'.

Ураховуючи основні ознаки денотатів, що вказують на функцію, форму, матеріал, суміжність порівнюваних реалій, у складі тематичної групи лексики назв господарських споруд було виділено такі лексико-семантичні групи та поодинокі лексеми, що не входять до складу жодної лексико-семантичної групи:

- 1) загальні назви приміщень;
- 2) назви приміщень для свійських тварин;
- 3) назви приміщень для зберігання зерна, снопів, полови, соломи;
- 4) назви приміщень для зберігання продуктів харчування.

Тематична група лексики назв господарських приміщень утворює складну, розгалужену систему лексико-семантичних груп та окремих лексем поза цими групами.

Отже, структурна організація побутової лексики Підгаєччини засвідчує, що тематичні групи на обстеженій території являють складну та багатопланову систему, яка функціонує в межах окремих лексико-семантичних групах. Усі лексико-семантичні об'єднання утворюють структурну цілісність, що виражено в наявності єдиного структурного центру, взаємозв'язків між одиницями різних лексико-семантичних груп, зокрема дериваційних зв'язків між елементами суміжних мікрогруп.

Література

1. Безлай Ф. Опыт работы над словенским этимологическим словарем / Ф. Безлай // Межд. Симпозиум блемы славянских этимологических исследований в связи с общей проблематикой современной этимологии" (23-24 января 1967 г.): Тезисы докл. – М., 1966. – 10-11

2. Бичко З. М. Діалектна лексика наддністрянського говору / З. М. Бичко. – Тернопіль : Лідер, 2000. – 280 с.
3. Вакалюк Я. Ю. Лексико-семантична характеристика назв одягу в говірках Прикарпаття // Проблеми української діалектології на сучасному етапі / Я. Ю. Вакалюк. – Житомир, 1990. – 181-182.
4. Глуховцева К.Д. Лексика народного побуту українських східнослов'янських говорів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 „Українська мова” / К.Д. Глуховцева. – К., 1992. – 23 с.
5. Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат / Т. О. Гонтар – К., 1979.
6. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко – К. : Наук. думка, 1984. – 226 с.
7. Дзензелівський Й. Дослідження лексики українських говорів (стан і перспективи) / Й. О. Дзензелівський. // Записки НТ ім. Т. Г. Шевченка. – Л., 1990. – Т. ССХХІ. – 249-261.
8. Левун, Н. В. Назви глини у термінології гончарного виробництва [Текст] / Н. В. Левун // Питання словотвору і граматичної структури української мови. – Дніпропетровськ, 1976. – 81-87.
9. Огієнко І. Як записувати народні говори / І. Огієнко // Науково-популярний місячник “Рідна мова” / відп. ред. І. Огієнко. – Варшава, 1934. – № 4 – 152.
10. П'яст Н. Й. Формування тематичної групи "назви посуду" в сучасній українській літературній мові: автореф. дис... канд. філол. наук: / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова / Н. Й. П'яст. – К., 2003. – 19 с.
11. Турчин Є. Д. Загальна назва їжі в говорах української мови / Є. Д. Турчин // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: тези доп. – Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1982. – 114-116.

The article contains the description of the basic principles of research of everyday vocabulary used in Pidhaytsi region. Based on semantic oppositions, differential characteristics, methods of nomination and area analysis, thematic groups of the names of clothes and shoes, food, kitchen appliances and household premises, are combined in a number of lexical-semantic groups.

Keywords: *dialect of Pidhaytsi region, thematic group, lexical-semantic group, everyday vocabulary.*

В статтє дана характеристика основних принципів дослідження бытової лексики Подгаєччини. На основі семантичних опозицій, дифференціальних признаков, способів номінації і ареалогії, тематическіє групи названь одєжди і обуви, еды, кухонной утвари і хозяйственних помещений, бытової лексики об'єдинєны в ряд лексико-семантичєских групп.

Ключевые слова: *говор Подгаєччини, тематическая группа, лексико-семантическая группа, бытовая лексика.*